

УДК 811.161.2'282:81'373.421

Олексій Євтушок
(Рівне)

ДАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТА АРЕАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті досліджені склад, лексико-семантична структура та ареальні особливості народнорозмовного словника. Проаналізовані сучасні тенденції розвитку діалектної лексики Західного Полісся.

Ключові слова: західнополіські говірки, параметри системності діалектної лексики, семантична структура слова, діалектні зони.

Євтушок А. Диалектная лексика Западного Полесья: структурно-семантическая и ареальная характеристика

В статье исследуются состав, лексико-семантическая структура и ареальные особенности народноразговорного словаря. Анализируются современные тенденции развития диалектной лексики Западного Полесья.

Ключевые слова: западнополесские диалекты, параметры системности диалектной лексики, семантическая структура слова, диалектные зоны, ареальное членение.

Evtushok A. Dialectal vocabulary of western polessya: structure-semantic and areal description

The article deals with investigation of formation and lexico-semantic structure and areal features of folk-speech dictionary. And the modern tendencies of dialect lexicon development in the Western Ukrainian Polissya region have been analyzed by the author. **Key words:** the Western Polissya folk-speech, systemic parameters of dialect lexicon, semantic structure of the word, dialect zones, areal sleng.

Постановка наукової проблеми. У сучасному слов'янському мовознавстві активізуються дослідження усіх структурних рівнів народних говорів. Учені розробили концептуальні основи для багатоаспектного трактування діалектів як первинного джерела глотогенезу.

Мовні факти все частіше розглядають через призму типологічних особливостей об'єкта аналізу, а лінгвістичне діагностування проводять з урахуванням багатьох параметрів розвитку і функціонування народних говорів. Таким чином, зростає увага вчених до діалектної мови як феномена, що становить культурологічну сутність етносу. Окрема говіркова структурна цілісність дає підстави характеризувати її як мікросоціум з усім набором лінгвальних особливостей.

Сучасна лінгвістична наука приділяє значну увагу проблемам типологічного дослідження словникового складу слов'янських мов і їх діалектів. Під час вивчення загальних закономірностей розвитку і функціонування лексики застосовують метод системності, який в останні десятиріччя у переважній більшості наукових

© Олексій ЄВТУШОК

праць є домінуючими (Д. М. Шмельов, М. І. Толстой, О. М. Трубачов, В. С. Сорбале, В. В. Мартинов, В. М. Русанівський, П. Ю. Гриценко, Г. П. Клепікова та ряд ін.).

На сьогодні в українській діалектології залишаються актуальними дослідження, пов'язані з формуванням, історією розвитку та сучасним станом поліських говорів. Не викликає сумнівів необхідність поглибленого вивчення цього мовного континууму і в майбутньому. Дослідники у зв'язку з цим зазначають: "Надзвичайна близькість семантики поліських говорів на фоні інших слов'янських діалектів відносить Полісся до ряду особливих лінгвістичних областей, своєрідних мовних полігонів, на сітці яких можуть бути реконструйовані давні лексико-семантичні відношення" [12, с. 6].

Ще більшу актуальність для сучасної лінгвістики становить дослідження говірок Західного Полісся. Ученим-лексикологам доводиться ще й сьогодні вирішувати вперше чимало різноаспектних питань, пов'язаних із вивченням цього регіону.

Західнополіські говірки для української і слов'янської діалектології "становлять значний інтерес не тільки тим, що вони самотні і давньої формації, знаходяться в зоні тривалого інтенсивного контактування з білоруською, польською, а в минулому і з балтійськими групами, а також тим, що в силу відомих історико-економічних обставин і природних умов тут збереглося немало традиційних елементів, особливо в лексиці, фонетиці і т.п." [6, с. 57].

Чимала частина досліджуваної території тривалий час перебувала у стані периферійних етнокультурних зв'язків з центральними регіонами, інші райони в силу певних історичних причин позначені впливами іншомовних територіальних структур (польських, білоруських, російських). Крім того, Західне Полісся досить часто ставало своєрідним полігоном для різноманітних міграційних процесів населення. А в останні роки внаслідок глобальної чорнобильської екологічної катастрофи ця територія попала в зону особливої уваги дослідників; учені намагаються зафіксувати факти етнокультури, які у зв'язку з вимушеним переселенням краян можуть бути втраченими назавжди.

Західнополіські говірки в лексикологічному плані досліджені ще недостатньо. Ученими розроблені лише окремі проблеми, пов'язані з сучасним станом та деякими історичними процесами в галузі небагатьох груп лексики; причому вирішення тих чи тих питань базується на описуванні певних частин діалектного континууму. Інші дослідження виконані на матеріалі суміжних мовних територій, а залучення до наукової інтерпретації лексики західнополіського регіону було обумовлене необхідністю вивчення мовних явищ, які є наслідком контактування багаточисленних говіркових мікросистем.

Наукові праці, пов'язані з історією і сучасним станом мовних явищ, матеріальною і духовною культурою народу, передусім стосуються території Східного і Середнього Полісся.

Вийшла в світ низка досліджень, які присвячені поліській лінгвістиці, археології, топоніміці. Серед найважливіших варто назвати такі праці: Полесьє: Лінг-

вистика. Археологія. Топоніміка. – М. : Наука, 1968 (303с); Говірки Чорнобильської зони. – К. : Довіра, 1996 (358 с.) та ін.

Білоруське Полісся ґрунтовно досліджували такі вчені, як В. В. Мартинов, Л. Т. Вигонна, Г. В. Вешторт, Ф. Д. Климчук, І. І. Лучиць-Федорець, Я. М. Романович та ряд інших.

У сучасному українському мовознавстві поліською лексикою цікавилася ряд дослідників. Найбільш глибоку інтерпретацію значного за обсягом діалектного континууму виконав М. В. Никончук: Матеріали до Лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) (К.: Наук. думка, 1979); Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся (К.: Наук. думка, 1985); Правобережнополесские говори в лингвогеографическом освещении (дисертація доктора філологічних наук, 1980).

Серед інших дослідників, які займалися вивченням поліської діалектної лексики, семантики, необхідно назвати Н. П. Дейниченко [5], Г. О. Козачук [8], В. М. Куриленка [9, 10], Ф. Й. Бабія [2], Г. Л. Аркушина [1], Я. О. Пуру [14], О. М. Никончука [11].

Проте, як уже зазначалося вище, вивченню лексико-семантичного рівня західнополіських говірок приділена все-таки недостатня увага.

Актуальність дослідження лексико-семантичних мікросистем цієї етномовної території (діалектної зони) незаперечна ще й тому, що саме "поліські свідчення про мову, археологію, традиційну матеріальну й духовну культуру часто служать для славістів відправною точкою у реконструкції найдавніших етапів історії слов'ян" [4, с. 3].

У сучасній діалектній лексикології ще недостатньо вирішена проблема, пов'язана зі специфікою семантичних взаємозв'язків одних елементів з іншими, що обумовлено внутрішньою структурою багатокомпонентного лінгвального цілого.

Кожна лексема й сема, яка функціонує в конкретній говірці, повинна розглядатися через призму властивостей системної організації макроконтинууму – діалекту в цілому. Тому дослідникові досить часто доводиться шукати лексичні спільності, аналізуючи різноструктурний мовний матеріал, який складається із відмінних за своїми ознаками компонентів; пор. у зв'язку з цим лінгвогеографічну характеристику лексики багатьох тематичних і лексико-семантичних груп [3 : 150]. Розглянемо у такому плані лексико-семантичний статус лексеми *кліть*.

Семантична структура цієї назви має досить складний характер. На наддіалектному рівні значеннєвий спектр лексеми об'єднує такі компоненти: 1) окреме приміщення у житловому будинку (побутова кімната); 2) комірчина – прибудова до житлового приміщення; 3) невелике дерев'яне приміщення для домашніх тварин і птахів; 4) огорожа, виготовлена з хмизу; 5) невелика мурована ніша під піччю; 6) дерево (деревина), яке почало загниватися.

Детальний аналіз наведеного лексико-семантичного комплексу, на перший погляд, дає підстави стверджувати, що в семантичному спектрі цієї лексеми поєд-

нані "випадкові" значеннєві елементи, які не зовсім співвідносяться між собою і з відповідними денотатами. Проте під час етимологізування назви, вивчення її формальної і значеннєвої структури з'ясовується вмотивований характер усіх компонентів, які формують цю лексичну одиницю.

Піддані аналізу зазначені вище елементи семантики лексеми *к л і т ь*, які зафіксовані на території Західного Полісся, свідчать про існування цілісних моделей семантичного розвитку слів. Дистрибуція сем у цій мікрогрупі дає підстави трансформувати наведену модель з метою виявлення нових лексико-семантичних комплексів, які характерні для досліджуваного діалекту. Порівняйте, наприклад, тезу вчених про те, що розгляд формальної і семантичної структури слова почасти виходить за межі реконструкції аналізованої лексичної одиниці; він передбачає ретельну перевірку наукової версії на матеріалі аналогічних мікроструктур [15].

Специфіка говіркових мікросистем як уснорозмовного різновиду загальнонародної мови обумовлює деякі особливості, пов'язані з семантичним варіюванням лексичних одиниць. Це явище можна простежити, проникнувши у внутрішню структуру номінативного поля лексеми. Водночас необхідно застосовувати методи і прийоми мовної сегментації об'єкта дослідження.

Виділення тематичних груп лексики і лексико-семантичних груп (ТГЛ і ЛСГ) – це наукова процедура, яка дає можливість упорядковувати безмежний обсяг словникового складу народних говірок. У лінгвістичній літературі ця проблематика розроблена багатьма дослідниками. Пошуки методів і прийомів поділу лексико-семантичної системи на її фрагменти стали передумовою для досить різноманітного бачення об'єкта аналізу. У зв'язку з цим ще й на сьогодні серед учених немає однастайності щодо теоретичних висновків, які логічно випливають під час вивчення мовного матеріалу.

Типовими у досліджуваному діалекті є ТГЛ, які об'єднують лексичні групи із такими семантичними комплексами: 1) сільськогосподарські культури; 2) сільськогосподарські знаряддя; 3) тваринництво; 4) рільництво та городництво; 5) будівництво; 6) щоденний побут і реалії та поняття, які з ним пов'язані; 7) бджільництво; 8) різні види народних промислів. Дещо менш вираженими у репертуарному відношенні і лексико-семантичних зв'язках компонентів є ТГЛ, які пов'язані із анатомічними та медичними термінами, назвами, що репрезентують рослинний і тваринний світ, соціально-економічною лексикою та ін.

Розглянемо ТГЛ, яка сформована на базі семантичного комплексу 'житлові будівлі та зв'язані з ними конструкції і деталі'; простежимо процеси, що супроводжують розвиток і функціонування численних лексичних одиниць; визначимо засоби системотворення; обґрунтуємо статус цього лексико-семантичного об'єднання як окремої ТГЛ.

Репертуар назв, пов'язаних із сферою будівництва, формує ряд лексико-семантичних парадигм, які визначаються на основі спільних диференційних ознак (ДО) денотатів. Одні лексеми пов'язуються із більш загальною семантикою,

інші наближаються до спеціальних термінів, які використовують у цій галузі людської життєдіяльності.

Прояви регулюючих властивостей системи створюють своєрідний механізм, який у численному ряді слів допомагає віднайти константу – лексико-семантичну спільність. Цей механізм певним чином сегментує мовний матеріал говірок. У тій чи іншій ЛСГ поєднані мікрогрупи лексики, сформовані на базі спільностей ДО денотатів, які співвідносяться з відповідним лінгвальним полем.

У досліджуваних говірках виявлено численні лексичні мікропарадигми, що свідчать про значну здиференційованість діалектного словника. Наприклад: 1) сема 'підвалина – основа дерев'яної стіни' репрезентована лексемами: *подвала* (*подвалина, подвалок*), *бальок*, *подошва*, *підруба*, *очена*, *мурлата*, *брус*, *трам*, *правило*, *опушина* (ряд визначено на наддіалектному рівні); 2) для маніфестації семи 'короткий дерев'яний брусок між поперечними балками на стінах' вживані назви: *пошва* (*ошва, пошив*), *брусок*, *дармов'єс*, *сточка*, *шпуга*, *замок*, *заделок*, *покит*, *кавалачок*, *сумчик* (*сомич*), *запсочнік*, *балькос* (*бальчос*), *байструк* (*бастручок*), *дармолега*, *перемичка*, *в'язик*.

Лінгвогеографічне вивчення західнополіського діалектного континууму створило широку матеріальну базу, яка дає змогу з'ясувати цілу низку питань, пов'язаних із класифікацією та внутрішнім членуванням досліджуваних говорів, групуванням і диференціацією окремих говіркових мікросистем.

Із кількох сотень ареалів, які виділяємо на основі створеного нами "Атласу будівельної лексики Західного Полісся" [7], значна частина виявляє самостійність; вони не накладаються на інші ареали. Цей лінгвальний факт підтверджує наукову тезу про те, що в цьому мовному континуумі зафіксовані явища діатопії. Відповідно, багато ізолекс та ізосем не піддаються типології; вони не утворюють пасом ізоглос.

Проте, крім процесів, зазначених вище, у західнополіському діалекті виявлено явище ізотопії. Аналіз ізоглосної структури за багатьма фактами тематичної макрогрупи лексики, пов'язаної з галуззю будівництва, дає підстави виділити на досліджуваній етномовній території такі групи (типи) ареалів:

1) діалектні зони; 2) ареали, які об'єднують певні частини території (східну і південну, північну і західну і т.п.); 3) невеликі ареали (мікроареали), які входять до складу діалектних зон.

Північна діалектна зона формується і пасмом суцільних ізоглос (названих вище власне зональними), і кількома групами замкнутих ізоглос (ареальних). Власне зональні ізоглоси репрезентовані такими явищами: *будинок* 'велика житлова будівля', *причолок* 'невеликий дашок, який з'єднується з нижнім краєм причілка', *присінок* 'комірка у житловому будинку', *калітка* 'хвіртка', *'куча*, *'кучка* 'підпіч', *верх*, *верш'н'ак*, 'верхній брусок коробки дверей', *кру'тілка* 'коловорот над криницею', *сви'ронок* 'невелике приміщення для зберігання зерна, муки'. Виділення північної зони у західнополіському діалекті підтверджується лексичними матеріалами Атласу українсь-

кої мови. Пор. у зв'язку з цим ізоглоси: *'дишел'* 'гряділь' (карта 306), *'тоўста'* 'вагітна' (карта 364), *сош'нік* 'леміш' (карта 304).

У досліджуваній зоні групою замкнених ізоглос виділяється ареал, який розташований у центральній-північній частині західнополіського діалекту. Зазначений ареал характеризується багатьма лексико-семантичними ознаками, головними з яких є такі: *'куча'* 'приміщення для коней', *'кутах'* 'приміщення для домашніх птахів', *но'док* 'приміщення для зберігання сіна, соломи, снопів, яке складається з даху на чотирьох стовпах', *дро'вітник* 'приміщення для дров', *'коворот'* 'криничний журавель', *прикозелки* (pl. t) 'невелика кроква, якою накривається верх солом'яної покрівлі', *шпар* 'паз-рівчачок, прорізаний уздовж стовпа стіни, у якому монтується кінці поперечних брусів', *'йухта'* 'металева засувка для закривання димоходу'.

Для досліджуваних говірок релевантною ознакою виявилася ареальна опозиція: *південь* – *північ*. Зіставлення пасом ізоглос дає змогу провести територіальне розмежування відповідних мовних ландшафтів. Лінія крайніх точок зіткнення південної і північної зон (яка може вважатися межею поділу цих зон) проходить приблизно через Гуцу – Доротище – Велику Ведмежку – Яринівку. Проте такий поділ є умовним, оскільки деякі ізоглоси і північної, і південної зони взаємоперехрещуються, репрезентуючи явища, які є наслідком тісної міжговіркової взаємодії на лексичному рівні.

Північну і південну зони у західнополіському говорі виділяв і Г. Л. Аркушин за матеріалами мисливської лексики [1]. Пор. також тезу М. В. Никончука про дихотомічне членування середньополіського діалектного континууму, яке пояснюється давнім поділом населення деревлян на південну і північну етномовні групи [13, с. 45].

Південна діалектна зона репрезентована такими основними ізоглосами: *'шибер'* 'металева засувка для закривання димоходу' *о'кап* 'невеликий дашок, який з'єднується з нижнім краєм причілка', *скле'пін':а* 'челюсті печі', *'сумец'* 'стовп у стіні будівлі', *'китиц':а* 'нижній край солом'яної покрівлі'.

Більшість ізоглос південної зони виявляють тенденцію до відокремлення відповідних явищ, які поширюються у північному напрямі (про це свідчить наявність так званих ізоглосних колін). Це, очевидно, є наслідком впливів південних говорів і літературної мови на північні говори, зокрема, західнополіські. Остання теза підтверджується положенням М. В. Никончука про зміщення сучасної діалектної межі між волинськими і правобережнополіськими говорами на північ, що зумовлено аналогічними причинами [12, с. 97].

Специфічною структурно-територіальною одиницею досліджуваної діалектної зони є говірка села Гута-Боровенська Камінь-Каширського району Волинської області, де виявлено цілу низку лексико-семантичних рис, які не повторюються в інших поліських говірках. До таких ендемічних явищ належать: *пра'вило* 'підвалина', *ш'чебел'*, 'верх, де сходяться схили солом'яної покрівлі', *стор'чак* 'забитий в одвірок залізний гачок, на який чіпляються завіси дверей', *трап* 'пори́г біля входу в будинок', *цеп'ки* 'поручні біля входу в житло', *'йухта'* 'металеве кільце, яким закривається

ся отвір на верхній площині кухонної плити’, *к'л'етка* ‘приміщення для овець, кіз’, *'кищійа* ‘приміщення для сіна, соломи, снопів, яке складається з даху на чотирьох стовпах’, *ди'лі* (мн.) ‘дерев’яний брус, яким облицьовують стіни криниці’.

Картографування тематичної макрогрупи лексики, пов’язаної з галуззю будівництва, а також інтерпретація його наслідків є специфічними ефективними прийомами вирішення багатьох проблем. Передусім у цій галузі мовознавства з’ясовуються питання структурних особливостей досліджуваного (західнополіського) діалекту, його внутрішнього членування, а також мовних процесів, які супроводжують історію формування і розвитку народних говорів.

На основі зіставної характеристики лексико-семантичних особливостей багатьох тематичних груп народнорозмовного словника, що репрезентує співвідношення пасом ізоглос, здійснене групування мікроареалів західнополіського діалекту, у результаті чого виділено ряд структурно-територіальних одиниць (діалектних зон).

Для кількох мовних ландшафтів релевантними виявилися опозиції за моделями: південь – північ, захід – схід, центр – периферія.

У межах діалектних зон виділено мовно-територіальні одиниці підпорядкованого характеру – окремі ареали лінгвальних явищ, які об’єднують групи говірок. Ряд мікроареалів виступає окремими острівками на фоні суцільного ареалу. Такі структурно-територіальні утворення можна розглядати як релікти єдиного в минулому діалектного масиву.

Висновок. У дослідженні проаналізовано особливості структурно-семантичної організації лексики західнополіського діалекту української мови. Визначено основні типи лінгвальних об’єднань слів – тематичні та лексико-семантичні групи. В їх структурі багаточисленні елементи функціонують на базі системних зв’язків, що обумовлено і внутрішньо-, і позамовними факторами.

Лінгвогеографічна характеристика лексичного матеріалу уможлиблює визначення тенденції розвитку територіальних макро- і мікроструктурних утворень у складі західноповіського діалекту.

Література

1. Аркушин Г. Л. Охотничья лексика западнополесских говоров : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Г. Л. Аркушин. – Ужгород, 1986. – 20 с.
2. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Ф. И. Бабий. – Ужгород, 1985. – 24 с.
3. Вопросы теории лингвистической географии. – М. : АН СССР, 1962. – 254 с.
4. Говірки Чорнобильської зони. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
5. Дейниченко Н. П. Зоологическая лексика в восточнополесских говорах украинского языка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Н.П.Дейниченко. – К., 1985. – 22 с.
6. Дзендзелевский И. А. К изучению тайных языков Западного Полесья / Иосиф Алексеевич Дзендзелевский // Региональные особенности восточнославянских языков, ли-

тератур, фольклора и методы их изучения. – Гомель, 1985. – С. 57–59.

7. Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / Олексій Михайлович Євтушок. – Рівне, 1993. – 134 с.

8. Козачук А. А. Сельскохозяйственная лексика говоров Волыни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. А. Козачук. – К., 1971. – 19 с.

9. Куриленко В. М. Животноводческая лексика Полесья в ареальном аспекте / В. М. Куриленко // Полесский этнолингвистический сборник. – М. : Наука, 1983. – С. 190–198.

10. Куриленко В. М. Лексика животноводчества в полесских говорах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. М. Куриленко. – К., 1984. – 24 с.

11. Никончук А. Н. Лесная лексика украинских полесских говоров : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. Н. Никончук. – Житомир, 1988. – 20 с.

12. Никончук М. В. Матеріали до Лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) / Микола Васильович Никончук. – К. : Наук. думка, 1979. – 314 с.

13. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / Н. В. Никончук. – Житомир, 1980. – 48 с.

14. Пура Я. О. Словник говірок Рівненщини / Ярослав Остапович Пура // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 271–272.

15. Трубачев О. Н. О семантической теории в этнолингвистическом словаре : проблемы омонимов подлинных и ложных и семантическая типология / Олег Николаевич Трубачев // Теория и практика этимологических исследований. – М. : Наука, 1985. – С. 6–15.